

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК «ВЕЛИКА ВОЛИНЬ» Випуск 58
Праці Житомирського науково-краєзнавчого
товариства дослідників Волині
Житомирська обласна організація НСКУ

*Бердичівська земля
як феномен розвитку
європейської культури
та мистецтва*

Національна спілка краєзнавців України
Житомирська обласна організація НСКУ
Бердичівська регіональна організація НСКУ
Музей історії міста Бердичева

БЕРДИЧІВСЬКА ЗЕМЛЯ ЯК ФЕНОМЕН РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
«ВЕЛИКА ВОЛИНЬ»

Праці Житомирського науково-краєзнавчого
товариства дослідників Волині,
Житомирської обласної організації НСКУ

Випуск 58

Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції
«Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури
та мистецтва», присвяченої 220-річчю від дня народження відомого
французького письменника Оноре де Бальзака та 160-річчю від
дня народження класика єврейської літератури

Шолом-Алейхема

Бердичів, 21-22 травня 2019 р.

Бердичів

Видавець: ФОП Мельник М.В.

2019

УДК 908(477)
ББК 63.3(4Укр-4Жит)

Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-красназвочної конференції (Бердичів, 21-22 травня 2018 р.). Вип. 58 / Упоряд. П.С. Скавронський — Бердичів: ФОП Мельник М.В., 2019. — 544 с.

У науковому збірнику вміщено статті і повідомлення учасників Всеукраїнської науково-красназвочної конференції, присвяченої 220-річчю від дня народження відомого французького письменника Оноре де Бальзака та 160-річчю від дня народження класика єврейської літератури Шолом-Алейхема.

Редакційна рада:

Жуковський О.І. — декан історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат історичних наук, доцент

Скавронський П.С. — директор Музею історії міста Бердичева, голова правління Житомирської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Ступак Ф.Я. — доктор історичних наук, професор Національного медичного університету імені О.О. Богомольця

Тимошенко В.І. — директор Малинського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук

Ярмошик І.І. — завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, професор

Відповідальний за випуск: **Скавронський П.С.**

Упорядник: **Скавронський П.С.**

Матеріали публікуються в авторській редакції, автори несуть відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей

ЗМІСТ

ВСТУП

<i>Ананченко Н.І., Скавронський П.С.</i> Бердичів — один з центрів формування європейської культури	9

Розділ I. ОНОРЕ ДЕ БАЛЬЗАК В ІСТОРІЇ ФРАНЦІЇ ТА УКРАЇНИ

<i>Блажкевич Т.П., Якубовська Л.В.</i> Неперевершена історія кохання Оноре де Бальзака та Евеліни Ганської	17

<i>Коритний О.П.</i> Бальзак: прелюдія слави	24

<i>Степаницька О.М.</i> Оноре де Бальзак і Україна	35

<i>Марковський Б.В.</i> Нарис Оноре де Бальзака «Лист про Київ» як історико-культурне джерело	40

<i>Ступак Ф.Я.</i> За матеріалами бальзакознавства	45

<i>Єремєєв В.В.</i> 60 років музею Оноре де Бальзака у Верхівні	51

<i>Скавронський П.С.</i> Будинок-музей Оноре де Бальзака в Парижі	60

<i>Скавронський П.С.</i> Вшанування пам'яті про Оноре де Бальзака в Бердичеві у 1999 році	67

<i>Вавровська Н.В.</i> Пушкін і Бальзак. Точки перетину	78

<i>Франчук М.В.</i> Убивча жадова до збагачення: Гобсек Оноре де Бальзака і Пузир І. Карпенка-Карого	85

<i>Хоцька І.А.</i> Творчість Оноре де Бальзака як детермінанта формування просвітницького портретизму українського письменництва в добу становлення реалізму	91

<i>Обрадович О.В., Панчук М.В.</i> Філософія накопичення та її втілення у повісті Оноре де Бальзака «Гобсек» та комедії Івана Карпенка-Карого «Хазяїн»	97

західноєвропейський прагматизм не був чужим письменнику. С. Уваров, тогочасний міністр просвіти, у своєму листі від 6 вересня 1847 р. повідомляє Бальзака, що генерал-губернатор України Д. Бібіков знає про його приїзд і готовий надати йому допомогу й заступництво. Також міністр запевняє автора «Людської комедії» в тому, що ніхто в Росії не наважиться «зробити що б там не було проти письменника, чію сторону, напевно, візьмуть усі жінки, які жадібно проковтують його твори...» [1].

Як людина емоційна О. де Бальзак насамперед звертав увагу на яскраві явища побуту місцевого населення, які особливо контрастували із західноєвропейським способом життя. Як приклад, його перше враження від Бердичева: «Там я з подивом побачив картину небачену: будинки в Бердичеві танцюють польку, інакше кажучи, хиляться то вправо, то вліво, то вперед, а інші з них взагалі розпадаються на частини; величиною вони здебільшого нагадують наші ярмаркові балагани, а чистотою — свинячий хлів. Для європейця, жителя Парижа, видовище це настільки несподіване, що звикнути до них вдається далеко не відразу. На вулицях єврейського стійбища було повнісінько євреїв. Опинившись в Бердичеві, дивуєшся: невже в цих будинках, які три паризьких розсильних могли б забрати з собою за один присід, справді живуть люди?»

Тим часом євреї, яких я нарахував два з половиною десятки, чорні, як семінаристи, з блискучими на сонці бородами, з палаючими, як карбункули, очима, обступили мене щільним натовпом; всі вони з жадібним видом тягнули руки до ланцюжка мого годинника, бажаючи неодмінно дізнатися, скільки він важить, і перевірити, чи зроблений він зі справжнього золота; мені доводилося відганяти їх ударами палиці. Це невгамовне користюлюбство привело мене в жах...

Євреї в тутешніх краях зберегли всі свої звичаї, вони не зробили жодної поступки звичаям тієї країни, де їм довелося оселитися. За винятком двох трьох найбагатших єврейських родин з Бердичева та Миколаєва, які претендують на дворянське звання й баронський титул, всі інші зберігають свої доходи в такий спосіб: дружини їх носять особливі головні убори на кшталт тюрбанів, розшиті перлами і прикрашені двома величезними кулями з інших коштовностей; в них-то і полягає стан єврейського сімейства. Справа єврея — замінювати дрібні перлини на більші, великі — на ще більші, тьмяні — на більш яскраві, а потім — на сяючі бездоганним блиском. Те ж і з діамантами. Не дивно, що інші єврейки носять головні убори ціною в сто, двісті, триста, а то і шістьсот тисяч франків...» [1].

В цілому «Лист про Київ» постає перед нами як яскравий приклад поєднання в так званих «дорожніх записках» талановитих яскравих замальовок життя чужої країни з його суб'єктивним та поверхневим трактуванням, що, однак, не заперечує цінності твору як історико-культурного джерела.

Література та джерела

1. Бальзак О. Письмо о Киеве. — Купола: Исторический альманах. — Вып. 4 (2007 год) [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/History/Kupola/Vol04/KyivLetter.html>
2. Бальзак О. Человеческая комедия. — Собр. соч. в 24 т. — Т. 1. / Оноре Бальзак. — Москва : Изд. «Правда», 1960. — 483 с.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор / Даніель Бовуа. — Київ : ІНТЕЛ, 1996. — 415 с.
4. Крашевський Ю.І. Спогади з Волині, Полісся і Литви / Ю.І. Крашевський. — Луцьк : Твердиня, 2012. — 244 с.
5. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши). // Киевская Старина. — 1891. — Т. XXXIII. — С. 117-130.

— о —

УДК 94(477)«18»

СТУПАК Ф.Я.
(м. Київ)

ЗА МАТЕРІАЛАМИ БАЛЬЗАКОЗНАВСТВА

Анотація. У статті розглядається історія знайомства й одруження видатного французького письменника Оноре де Бальзака і польської поміщиці графині Евеліни Ганської. Охарактеризовано відому історичну постать минулого, державного діяча, благодійника І. Фундукля. Наводяться думки відомого французького письменника Е. Золя щодо окресленого питання. Розкрито зміст матеріалів архівних справ щодо родини Ганських. Автором опубліковано дві архівні справи щодо М. Кутузова.

Ключові слова: Верхівня, Бальзак, Ганська, одруження, Золя, листування, архівні справи.

Виклад основного матеріалу. Історія українського села Верхівня тісно пов'язана із життям видатного французького письменника Оноре де Бальзака (1799–1850). Польська поміщиця, російська піддана, графиня Евеліна Ганська (1800–1882) особисто зустрілася вперше з Бальзаком у Швейцарії після кількарічної поштової переписки. З того часу між ними встановилися дружні стосунки.

Із архівних матеріалів стало відомо, що представник родини Ганських Вацлав був одружений на Евеліні Ржевуській, яка походила з відомої родини. Брат Евеліни — Генріх Ржевуський був знаним літератором. Вацлав Ганський помер у 1841 р., а Евеліна у 1850 р. стала дружиною одного з найвеличніших письменників Оноре де Бальзака. Із справ фонду дізнаємося, що члени родини були Житомирськими хорунжими, зокрема Вентурій [5, спр. 3], Станіслав [5, спр. 4] і Ян Ганські [5, спр. 28]. Останній був депутатом трибуналу Київського воєводства і, як свідчить архівна справа, йому було присвоєно звання Житомирського і Київського хорунжого, а також нагороджено орденом [5, спр.

32]. Саме Ян Ганський і був батьком Вацлава, чоловіка Евеліни Ржевуської-Ганської. Дружиною Яна і матір'ю Вацлава була Софія Ганська [5, спр. 2, арк. 2]. У фонді знаходиться справа з документами про спір між Ганськими Яном і Софією з Гулевичами за володіння землями [5, спр. 59]. Деякі архівні справи містять різноманітні господарсько-майнові відомості, спадкоємні матеріали. До таких справ належать: «Справа про продаж маєтків сіл Іванович і Кобровки таємним радником графом Фрідріхом Мощинським Вацлаву Ганському» [5, спр. 45]; «Справа про розмежування земель маєтків Іванович і Кобровки, які належали Вацлаву Ганському від земель маєтків сіл Вільська і Новополе, що належали Максиміліану Трембінському» [5, спр. 46]; «Судова справа Ганських з графами Ржевуськими за володіння селом Павлівкою» [5, спр. 51]; «Судова справа із спадкоємцями графа Адама Ржевуського Вацлава і Евеліни із Ржевуських-Ганських за придане Евеліні» [5, спр. 26]. Вацлав Ганський був Волинським губернським предводителем дворянства, предводителем дворянства Радомишльського повіту, почесним наглядачем Житомирського повітового училища [6, спр. 5, арк. 1]. В. Ганський пожертвував 1000 рублів для потреб армії, що підтверджує свідоцтво, видане київським цивільним губернатором Панкратьєвим [6, спр. 27, арк. 1–2]. У 1811 р. Вацлав Ганський був нагороджений орденом князя Володимира IV ступеня [6, спр. 7, арк. 1], а в 1813 р. — орденом Анни II ступеня [6, спр. 7, арк. 2]. До цього був удостоєний ордена Іоанна Єрусалимського [6, спр. 6, арк. 3зв.]. Мальтійський орден св. Іоанна Єрусалимського має цікаву історію. Представник ордену — принц Генріх III Рейсський був віце-головою міжнародної конференції зі створення Товариства Червоного Хреста [7].

Імператор Павло отримав звання великого магістра ордена св. Іоанна Єрусалимського, що на деякий час запровадило нагородження цим орденом у Росії. Верхівнянський масток Ганських знаходився у Сквирському повіті Київської губернії. При наданні свідчень про склад сім'ї у Сквирську ревізьку комісію за 1834 р. В. Ганський вказаний як «колишній губернський предводитель дворянства Волинської губернії і різних орденів кавалер» [6, спр. 5, арк. 5]. Викликає інтерес справа про відносини В. Ганського з колоністами маєтку Пулини Житомирського повіту Волинської губернії (потім Червоноармійськ, нині — Пулини) «строком на двадцять п'ять років на тринадцять садиб» і проблеми, що виникли навколо цього [5, спр. 55]. Справа ілюструє розселення і проживання колоністів на Правобережній Україні. На Пулинський, а також Верхівнянський і Горностапільський маєтки Вацлав Ганський у 1819 р. оформив дарчий надпис своїй дружині Єві (Евеліні) [6, спр. 8].

Нами виявлено матеріали, що мають особливий інтерес: «Судова справа між колишнім губернським предводителем дворянства Вацлавом Ганським і генералом Кутузовим про розмежування земель маєтків: Чернявки і Пулин» [5, спр. 27]; «Судова справа між Софією Ганською і генералом Михайлом

Івановичем Кутузовим про розмежування земель маєтків Пулин і Чернявки» [5, спр. 43]. Життя і діяльність М. Кутузова пов'язані з Волинню і Поділлям. Горошки (потім Володарськ-Волинський, а нині Хорошів Житомирської області), центр волості Житомирського повіту Волинської губернії, Катерина II подарувала М. Кутузову. У 1798 р. тут налічувалося 64 двори і 552 мешканці.

М. Кутузов перебував тут у 1802–1805 рр. У 1805 р. Кутузов став командувачем Подільською армією і переїхав до Новоград-Волинського. Однак і після цього полководець неодноразово відвідував Горошки. Приїздив він сюди й напередодні Вітчизняної війни 1812 р. [2]. Коли штаб-квартира Кутузова розташовувалася у Новоград-Волинському (1806), за вказівкою полководця на Уварівському заводі, поблизу міста, розпочали виробництво карт і картечі для російської армії. Неодноразово Кутузов бував і в Житомирі протягом 1802–1809 рр.

Бальзак присвятив Ганській повість «Серафіта» (1835) і роман «Модеста Міньйон» (1844). Свої твори письменник присвячував багатьом відомим людям. Так, повість «Шлюбний контракт» (1835) присвячена другу, відомому композитору Д. Россіні, через іншого друга, композитора Г. Берліоза, Бальзак познайомився з Г. Гейне, якому присвятив оповідання «Принц богемі» (1840).

До поїздки в Україну Оноре де Бальзак, окрім першого побачення у Невшателі (Швейцарія, 1833), зустрічався з Ганською у Женеві (1833), Відні (1835). Після восьмирічної перерви відбулася зустріч у Петербурзі (1834), у 1845 р. разом відвідали Дрезден, Гамбург, Кельн, подорожували Францією, Голландією, Бельгією, Італією. Бальзак неодноразово писав Евеліні Ганській про намір відвідати Верхівню, де у Ганській був чудовий маєток. Першого верня 1847 р. він зазначав: «У мене немає більше сил чекати. Лише щастя може повернути мені життя і здатність творити» [5]. У вересні 1847 р. Бальзак вирушив до України через Брюссель, Краків, Броди, Дубно, Новоград-Волинський, Житомир, Бердичів. У вересні Бальзак прибув до Верхівні. Під'їжджаючи до Верхівні, великий французький письменник «побачив над долиною деяку подобу Лувра або грецького храму, визолоченого сонячним промінням». У лівому крилі палацу, на другому поверсі, Бальзаку виділили помешкання, про яке він згодом писав: «У мене чудова квартира, що складається з вітальні, кабінету і спальні. Кабінет оформлено рожевим гіпсом. У ньому камін, розкішні килими і зручні меблі, у вікнах дзеркальне скло» [5].

В Україні Бальзака вразили безмежні простори, величезні природні багатства і різкі контрасти. З грудня 1847 р. письменник працював над романом «Мачуха» і повістю «Утаємничений», рукопис якої датовано: «Верхівня, Україна, грудень 1847 р.». У листопаді 1847 р. Бальзак відвідав Київ, який назвав «Північним Римом». У Києві його прийняв губернатор І.Фундуклей, діяльність якого певний час була пов'язана з адміністративним центром Волинської губернії — Житомиром, хоча й недовго.

Фундуклей Іван Іванович (1804–1880) у своїй службовій кар'єрі досягнув чотирнадцяти ступенів «Табелю рангів» другого класу; вище був лише канцлер. У 1838 р. І. Фундуклей було направлено до Житомира віце-губернатором Волинської губернії. Однак у квітні 1839 р. іншим указом його призначено Київським цивільним губернатором. На цій посаді він перебував протягом 13 років. У цей час І. Фундуклей набув великої популярності. У Києві він був досить відомим благодійником: виділяв кошти на потреби дитячих притулків, шкіл, лікарень, на допомогу неімущим, на різні благодійні і громадські заходи. За його губернаторства свої приміщення отримав Київський університет, з'явилися інші значні будівлі, різні заклади. І. Фундуклей був почесним членом Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів, видав свою найважливішу капітальну працю «Статистическое описание Киевской губернии» (1852). За участю І. Фундуклея у Києві було створено першу в Російській імперії жіночу гімназію, в якій навчалися Н. Полонська-Василенко, А. Ахматова. Одна з центральних вулиць Києва у 1869–1919 роках мала назву Фундуклеївська (потім Леніна, нині Б. Хмельницького).

У Києві Бальзак познайомився з Густавом Олізаром — польським поетом-романтиком, який знав Пушкіна і Міцкевича. Згодом Г. Олізар став боярином на одруженні Бальзака.

2 лютого 1848 р. Бальзак виїхав до Франції. Наприкінці 1847 — на початку 1848 р. розпочав писати «Лист про Київ» — подорожні нотатки про поїздку до України, однак вони, на жаль, залишилися незакінченими.

Після Лютневої революції 1848 р. царський уряд заборонив французьким підданам в'їжджати до Росії. У липні 1848 р. Оноре де Бальзак звернувся через російське посольство до шефа жандармів Орлова і міністра освіти Уварова за допомогою в отриманні дозволу для в'їзду до Росії. Орлов доповів Миколі I про прохання Бальзака. Цар наклав позитивну резолюцію, але при цьому вимагав встановити суворий нагляд. Секретний циркуляр з цією резолюцією було відправлено Київському генерал-губернатору Бібікову. Шеф жандармів Орлов видав секретне розпорядження штабофіцеру корпусу жандармів Київської губернії «иметь строго секретное наблюдение» за Бальзаком. Наприкінці вересня 1848 р. Оноре де Бальзак удруге прибув до Верхівні для одруження з Ганською, де жив до квітня 1850 р.

У листопаді 1848 р. і в травні 1849 р. Бальзак відвідав Київ для вирішення деяких справ. На початку січня 1849 р. він звернувся до графа Уварова з клопотанням вирішити питання про дозвіл Ганській на шлюб з ним. Наступного місяця такий дозвіл надійшов. Згодом, улітку того ж року, цар відхилив клопотання Ганської про дозвіл володіти нерухомим майном у Росії після шлюбу з французьким підданам.

З 15 січня до 15 лютого 1850 р. Бальзак перебував у Києві під час Контрактового ярмарку. Однак через хворобу він три тижні не покидав свого

життя. На честь Оноре де Бальзака київський губернатор І. Фундуклей влаштував обід. На початку березня письменник знову в Києві, оформляє документи для свого шлюбу з Ганською.

Вінчання Оноре де Бальзака з Евеліною Ганською відбулося 14 березня 1850 р. у Бердичеві в костьолі св. Варвари о 7 годині ранку. 17 березня у листі до Карро Бальзак писав: «У мене не було ні щасливої юності, ні квітучої молодості, але у мене буде найсонячніше літо, найтепліша осінь» [1, с. 694].

У квітні 1850 р. подружжя покинуло Верхівню. Однак від'їзду перешкодили деякі сумніви, про що вказується у одному з листів Бальзака: «Тут Евелінія Ганська багата, всіма любима й шанована, тут вона нічого не втрачає; вона вагається, чи їхати їй в таке місце, де, як їй здається, її чекають не лише тривоги, борги, витрати й нові особи; її діти тремтять за неї!» [3, с. 146].

25 квітня 1850 р. Оноре де Бальзак і Евеліна Ганська лишили Верхівнянський маєток і попрямували до Парижа через Броди, Краків, Бреславль, Берлін, Франкфурт. 27 травня вони прибули до столиці Франції.

Одруження на графині Ганській, на думку відомого французького письменника Еміля Золя, було найзначнішою подією життя Бальзака. Коли вони познайомилися, Ганська була заміжною і аж через шістьнадцять років одружився з нею. Коли відбулося весілля Бальзака, він уже страждав хворобою серця, яка й стала причиною смерті; у Францію він повернувся лише, щоб померти. З листування Бальзака дізнаємось цікаві подробиці про цей союз, підготовлений і укладений досить таємничо. Потрібно сказати, що шлюб з графинею Ганською був для Бальзака складною справою, яку він провадив напрочуд вправно і вміло. На думку Е. Золя, Бальзак «бачив себе чоловіком жінки, чия знатність і багатство він перебільшував» [3, с. 377]. Подію час Е. Золя висловив припущення, що одруження для Бальзака було ще однією битвою; він його драматизував, перебільшував труднощі, які постали перед ним. Врешті в одному з листів до сестри Бальзак подавав своє одруження як питання добробуту всієї сім'ї: «Жінка ввічлива, велична, як королева, знатна, рідня найвищих сімей, дотепна, освічена й красива; це могутній засіб для успіху» [3, с. 377]. Наведемо ще одну думку Е. Золя: «Якби одруження не вирвало Бальзака нарешті з грошової кабали, він помер би на соломі; та й цього такого жаданого багатства він досяг лише, щоб померти. Його геній не міг прогодувати його. Була потрібна допомога дружини, щоб він ліг у могилу платоспроможним» [3, с. 358]. Бальзак сказав такі слова: «Моя любов прекрасніша, більша, досконаліша за все, що я зробив. Без такої повноти серця я не виконав би й десятої долі творів, не було б у мене такої непохитної мужності» [1, с. 597]. До цього можна додати слова Е. Золя: «Я переконаний, що він (Бальзак – Авт.) дійсно був дуже закоханий» [3, с. 346].

Після одруження Бальзак лишився ніжним і шанобливим сином. Тільки-но одружившись, він пише матері: «Дорога й кохана матуся... Вчора о сьомій

годині ранку милістю божою я був поблагословлений на шлюб і обвінчаний у церкві св. Варвари в Бердичеві, посланцем єпископа Житомирського... І тепер уже ми удвох можемо подякувати тобі за турботу про наш будинок і удвох будемо виявляти тобі нашу шанобливу любов» (Верхівня, 14.03.1850) [3, с. 348]. Одруження великої людини на великосвітській дамі — таким можна було б дати заголовок до цього роману. Усі свої твори Бальзак об'єднав у велику працю за назвою «Людська комедія». У листі до Ганської він пише про цю велику роботу, яка його чекає (червень, 1841). За життя письменника вийшло 17 томів «Людської комедії».

21 серпня 1850 р. на похороні Бальзака В. Гюго сказав: «Пан де Бальзак був одним з перших серед великих, одним з кращих серед обраних ... Усі його твори складуть одну книжку, книжку жваву, величну і глибоку, де живе, рухається і діє страшна, жаклива і разом з тим реальна наша сучасність ... Сам того не знаючи, хотів він того чи ні, погодився б він з цим чи ні, — автор цього величезного і химерного творіння був з могутньої породи письменників-революціонерів» [1, с. 695].

Оноре де Бальзак — геній, який став генієм працелюбства, людина великого серця і великого розуму. Підтвердженням цього є слова Бальзака: «Нещастя інших ранять моє серце. Я ніколи не засуджую нещасних ... і здатен поділитися з ближнім останнім шматком хліба» [1, с. 575].

Насамкінець зазначимо, як тісно поєднані різні історичні факти з життя і діяльності видатної постаті, якою був Оноре де Бальзак, його людської долі.

Подальші дослідження із цієї теми зможуть виявити нові цікаві історичні факти біографії видатної особистості, пов'язані з Україною, доповнити тло тогочасної епохи, в яку жив і творив видатний французький письменник Оноре де Бальзак.

Література та джерела

1. Бальзак Оноре. Собрание сочинений: В 15 т. — Москва: Худ. лит., 1955. — Т. 15.
2. Визначні місця України. — Київ: Держполітвидав, 1961. — С. 182.
3. Золя Емиль. Собрание сочинений: В 26 т. — Москва: Худ. лит., 1966. — Т. 25.
4. Український історичний журнал. — 1971. — № 10. — С. 158.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДАК України), ф. 244, оп. 1.
6. ЦДАК України, ф. 244, оп. 2.
7. ЦДАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 18, арк. 20-20зв.

— о —